

Stališča skozi različne paradigmatске optike socialne psihologije

POVZETEK: Avtorica zavzema kritično držo do kognitivnih in vedenjskih socialno-psiholoških teorij stališč, katere pojmujejo stališča kot notranje dispozicije v glavah ljudi. Pokaže, da temeljijo konceptualizacije stališč kot mentalnih stanj oz. izoliranih ocen objektov na nekaterih problematičnih predpostavkah. Stališča so namreč del vsakdanjega življenja in se oblikujejo in preoblikujejo v vsakodnevnih konverzacijah. Pri tem se opira na diskurzivni in retorični psihološki pristop, ki ne gledata na stališča kot na notranja stanja, temveč jih analizirata kot izražanje mnenj v okviru diskurzivnih dejanj. Ker pa se ne da zanikati uporabnosti predstave o stališčih kot notranjih predispozicijah, ki usmerjajo interpretacije in vedenje v določenih interakcijah, zagovarja uporabnost konstrukta stališč kot meritvene tehnike. Zavzema se za multimetodološki pristop k merjenju stališč, ki upošteva njihovo večplastnost.

KLJUČNE BESEDE: stališče, socialna psihologija, diskurzivna psihologija, retorična psihologija, merjenje

1. Uvod

Proučevanje stališč je ena najpomembnejših tem v socialni psihologiji (Billig, 1991), zgodnji teoretiki (npr. Thomas & Znaniecki, 1918; Watson, 1925) so celo dobesedno definirali področje socialne psihologije kot znanstveno proučevanje stališč (v Fishbein, 1997). Pojem stališč je najverjetneje najpogosteje uporabljan pojem v socialni psihologiji, le malo je teorij, v katerih ni eksplicitno ali implicitno uporabljen, malo je raziskav in eksperimentov, v katerih stališča niso med odvisnimi spremenljivkami, čeprav večina raziskovalcev sploh ne opredeli pojma stališča, temveč izhaja iz zdravorazumskih konstrukcij. Kot konstrukt so stališča zanimiva tudi za občo psihologijo, za področje komunikacijskih študij, za sociologijo, marketing in politične vede. Adam (1982) govori o parazitiranju celotnega družboslovja na merjenju »stališč«, kar poimenuje »imperializem metode«.

Čeprav lahko danes govorimo o obilju definicij, teorij in modelov stališč, vendarle ni enotne teorije stališč. Obstaja pa težnja k vedno bolj splošnim, sofisticiranim in bolj uporabnim teorijam, pri čemer se stališče večinoma ne obravnava kot resničen, obstoječ fenomen, temveč predvsem kot prikladen pripomoček za razmišljanje. Nekognitivistični socialnopsihološki pristopi (npr. diskurzivni) izražajo dvom v teoretično specifičnost in uporabnost tega popularnega pojma. Pojem stališč kot mentalne entitete se zdi

nekaterim diskurzivnim psihologom (npr. Potter in Wetherell, 1987: 46) teoretično redundanten.

Številne raziskave v družboslovju, npr. javnomnenjska glasovanja, in konvencionalne socialnopsihološke paradigme v veliki meri temeljijo na individualiziranem in mehanicističnem pojmovanju stališč, kar je skladno z močno individualizirano ideološko tradicijo zahodnih družb, po kateri je posameznik središče kognicij, delovanj in procesov; zato je v ospredju teoretičnega razvoja in empiričnih raziskav individualni kognitivni sistem, izvzet iz socialnega konteksta. Raziskovalci se najpogosteje osredotočajo na značilnosti posameznika in njegovih individualnih stališč, pri čemer so zapostavljeni retorični in historični vidiki stališč. (Socialno)kognitivna in behavioristična socialna psihologija pojmuje stališča kot temeljne kognitivne strukture oz. procese, kot neke skrite esence. Izbira med danimi opcijami v anketnem vprašalniku naj bi odsevala kognitivno vsebino v glavah posameznikov. Nevarnost pri merjenju stališč tiči v operacionalizmu, kjer je pojem definiran s svojo metodologijo in prevzame odločujočo vlogo v teoretiziranju; posledično se iz teoretičnega horizonta odmikajo družbeni in ideološki dejavniki. Vendar pa sodobniki, zlasti iz evropske tradicije nekognitivne socialne psihologije (npr. Moscovici, Tajfel, Harre, Billig itd.) poudarjajo družbeno naravo stališč kot »skupnih« ali kot »dialoških«.

Pri bihevoralno-kognitivističnem pojmovanju stališč je poudarek na idiosinkratičnih individualnih reprezentacijah, vendar pa vplivajo na stališča socialni, ekonomski in politični faktorji, ki zarisujejo družbeno in osebno realnost. Pojem stališč v ortodoksni socialni psihologiji tako ne zaobjame makrosocialnih fenomenov v njihovi historični totaliteti in dinamiki, temveč omogoča raziskovalcem zgolj, da se osredotočajo na relativno stabilne značilnosti posameznikov. Ljudje pa ne živijo izolirani niti od naravnih sil niti od socialnih skupin. Nenehno prihaja do sprememb v naravnem in socialnem okolju, te spremembe so lahko počasne ali pa so nenadne in razdiralne. Epidemija BSE je prav gotovo spremenila »stališča« veliko ljudi o uživanju govejega mesa. Ozonska luknja, ki ima za posledico večje UV žarčenje, vpliva na primer na »stališča« do sončenja.

V socialni psihologiji se predvsem v zadnjih dveh desetletjih poleg behaviorističnih in (socialno)kognitivističnih pojmovanj stališč¹ vse bolj uveljavljajo socialno-konstrukcionistični pristopi, npr. diskurzivna analiza (Potter in Wetherell, 1987) in retorični pristop (Billig, 1991). Ti pristopi opozarjajo na zgodovinsko in kulturno specifično ter individualistično naravo behavioristično-kognitivističnih pojmovanj, in sicer v skladu z Gergenovim pozivom (1973), naj postane socialna psihologija historična disciplina. V primeru stališč so po eni strani »predmeti« stališč (in posledično stališča) umeščeni znotraj določenega zgodovinskega konteksta, po drugi strani pa ima zgodovino tudi »stališče« vsakega posameznika. Stališča posameznikov niso fiksna, temveč se razvijajo skladno z razvijanjem nekega zgodovinskega konteksta. »Posamezniki niso niti sužnji svojih stališč niti gospodarji lastne usode« (Billig, 1991: 142).

Namen pričujočega članka je predstaviti pojem stališč in merjenje stališč skozi omenjene socialnopsihološke optike, ki jih bomo med seboj soočili. Zagovarjamo multimetodološki pristop k merjenju, pri čemer izpostavljam pogosto prezrto, ampak inherentno družbeno in dialoško, retorično naravo stališč. Dotaknili se bomo tudi odnosa

med stališči in vedenji oz. delovanji². Vodilo našega problematiziranja stališč je misel, da je treba izkoristiti nove možnosti empirične analize »misleče družbe«, ne pa se osredotočati samo na »mislečega posameznika«³.

2. Spor med paradigami

Pojmovanje stališč se je v prejšnjem stoletju izrazito spreminjalo. Sociolog W. I. Thomas je bil prvi znanstvenik, ki je uvedel pojem »stališče« v socialno psihologijo, in sicer v delu *Poljski kmet v Ameriki* (Thomas in Znaniecki, 1918 – 1920 v Ule, 1996). Stališče je postalo pojasnjevalni pojem v družbenih vedah. Thomas je stališča je razumel kot individualne dvojnike socialnih vrednot; torej kot individualne internalizacije vrednot kot nečesa, kar je družbeno zaželeno. Stališče je razlagal kot vez, ki povezuje posameznike s socialno skupino, jim daje družbeni položaj in jim omogoča, da živijo družbeno. Neka skupina naj bi delila veliko stališč. V *Poljskem kmetu* govori, da so stališča (in tudi vrednote) razločevala različne skupine ljudi – npr. stališča ameriških imigrantov so se bistveno razlikovala tako od stališč tradicionalnih, ruralnih Poljakov, kakor tudi od stališč modernih, urbanih Američanov. Thomas je bil skupaj z Meadom in Juddom predstavnik čikaške šole⁴, ki je dobivala teoretsko inspiracijo iz Wundtove psihologije ljudstev in njegovih objektov proučevanja: jezika, religije, navad, mitov, magije – fenomenov, katere je Durkheim proučeval pod imenom kolektivne reprezentacije. »Socialna dimenzija« je v socialni psihologiji zopet odkrita v petdesetih, ko je Asch (1952) govoril o stališčih kot o »socialnem mišljenju in čustvovanju«, Lewin (1952) pa je stališča postavil v socialni kontekst in spremembo stališč povezal z normami skupine.

Večji del prejšnjega stoletja, vsaj do sredine osemdesetih let, se je dvojni fokus na posameznem in družbenem izgubil v prid skorajda ekskluzivne koncentracije na individualne kognitivne procese. Od tridesetih naprej na stališča niso gledali kot na poglede na svet, ki se razlikujejo med socialnimi skupinami, temveč so jih razumeli kot poglede, ki ločijo posameznike znotraj neke skupine. Stališče je postalo merilo medosebnih razlik, kar je razvidno tudi iz konstrukcije elaboriranih lestvic stališč.

G. Allport je leta 1935 zapisal: »pojem stališč je verjetno eden najbolj značilnih in nepogrešljivih pojmov v sodobni ameriški socialni psihologiji in je temeljni kamen ameriške socialne psihologije.« (v Eagly and Chaiken, 1993: 1). Ali je njegova trditev še danes veljavna, tudi na tej strani Atlantika? Ali je sploh (bila kdaj) veljavna? Avtorici obsežne knjige *The Psychology of Attitudes* (1993) Eaglyjeva in Chaikenova, ki stališča obravnavata z izrazito kognitivistične perspektive, pravita, da je trditev dandanes še veljavna: »Pojem stališč se še danes široko uporablja in je od dvajsetih let prejšnjega stoletja središče obsežnega teoretičnega in empiričnega razvoja.«

Allport je v svojem *Priročniku socialne psihologije* (1935 v Eagly in Chaiken, 1993: 1) podal eno izmed najbolj znanih zgodnjih definicij⁵ stališč: »Stališče je mentalno in nevrnalno stanje pripravljenosti, organizira se z izkušnjami, ima pa usmerjevalen ali dinamičen vpliv na odzive posameznika na vse objekte in situacije, s katerimi je ta povezan«. Ta zgodnji teoretik psihologije osebnosti je torej označil stališče kot dispo-

zicijo, ki vpliva na vedenje. Za nevrnalno osnovo stališč je imel manj dokazov, kakor jih imamo danes.⁶ Vztrajal je na tem, kar je bil dolgo časa po njem prevladujoč pogled v socialni psihologiji, in sicer, da je stališče neka realna, osnovna dispozicija oz. nek latentni proces. To je bilo v nasprotju z njegovimi sodobniki, pripadniki behaviorizma, za katere je bilo postuliranje nevidnih procesov in stanj neznanstveno in zato nesprejemljivo. Za behavioriste (npr. Watson) je pojem stališč, če so ga slučajno uporabili, pomenil samo prikladno bližnjico za opisovanje verjetnosti, da se bo posameznik obnašal na določen način oz. da bo dajal konsistentne odgovore (Campbell, 1963 v Eagly in Chaiken, 1993). Behaviorizem si je pri svojem gledanju na posameznika kot na »opazovalca« ali »predelovalca informacij« iz socialnega konteksta slednjega predstavljal zgolj kot konfiguracijo dražljajev, ki jih je potrebno oceniti, interpretirati in si jih zapomniti.

Allportu lahko očitamo, da je individualiziral konstrukt stališča, saj je nanj gledal kot na vmesno dispozicijo med dražljajem in odgovorom z namenom pojasniti razlike v vedenju v primeru objektivno podobnih situacij. S takim pogledom je v bistvu tudi on povzel behavioristični tok svojega časa. V 20. in 30. letih je gledanje na stališča kot na primarno individualne procese vzpodbudil tudi razvoj merjenja stališč s pomočjo lestvic. Thurstonov članek z naslovom »Stališča je mogoče meriti« (1928) predstavlja skupaj s teoretskimi definicijami stališč začetek pozitivistične pozicije, za katero je značilna fetišistična želja po merjenju stališč posameznikov o vsaki možni temi in po iskanju individualnih razlik v stališčih, ki bi lahko pojasnile razlike v vedenju. Stališče je postalo objektivirana, reificirana kognitivna entiteta z lastnim življenjem znotraj človeških glav. Kot individualna kognitivna, emotivna oz. vedenjska predispozicija je konstrukt stališč privzel metodološki individualizem, ki je oblikoval kasnejšo naravo teorij stališč v socialni psihologiji, ki so se večinoma gibale v smeri individualizacije tega fenomena in kvantifikacije v raziskavah. Tudi kasneje pogosto naletimo na predpostavko, da je anketiranec izoliran in od konteksta odtrgan individuom, ki po neki imanentni logiki v sebi producira mnenja in stališča ter da so njegova stališča privatna stvar (po Adam, 1982).

Mnogo sodobnih teoretikov stališč (npr. Petty in Cacioppo, 1996; Eagly in Chaiken, 1993; Ajzen, 2001) trdi, da je stališče relativno stabilen, psihološko realen latenten proces, vendar pa Allportovi definiciji ponavadi dodajajo pojem vrednotenja oz. evalvacije. Trdimo lahko, da je danes vsaj v (socialno)kognitivistični socialni psihologiji, a tudi v drugih družbenih znanostih, še vedno široko razširjena definicija stališča kot sumarnega psihološkega vrednotenja nekega objekta ali kot stališče definirata Eaglyjeva and Chaikenova (1993: 1): »Stališče je psihološka tendenca, ki se izraža z vrednotenjem določene entitete z neko stopnjo naklonjenosti ali nenaklonjenosti«. Psihološka tendenca se nanaša na notranje stanje; vrednotenje pa na kakršno koli vrednostno odzivanje, najsibo očitno ali prikrito. Odzivi, ki izražajo vrednotenje in ki naj bi razkrivali stališča ljudi, se najpogosteje delijo v tri skupine⁷: *kognicija*, *afekt*⁸ in *vedenje*. Tudi velik delež metodologije merjenja in raziskovanja stališč predpostavlja, da posamezne postavke oz. vprašanja izražajo vrednotenja, ki segajo od pozitivnih do negativnih in da lahko stališče označimo kot točko na vrednostni dimenziji, ki se razteza od naklonjenega do nenaklonjenega stališča.

Toda če bi stališča izražala samo subjektivna vrednostna izkustva, potem načeloma ni razloga, da bi trdili, da so stališča inherentno človeška. Vrednotenje lahko izražamo tudi s kakšnim drugim ekspresivnim repertoarjem (npr. s smehljaji), ne samo z jezikom. Tako sklepanje nas pripelje do zaključka, da imajo lahko tudi živali stališča in da jih lahko prav tako izražajo. Spomnimo se npr. Pavlovih poskusov klasičnega pogojevanja, pri katerih so vedenjski, kognitivni in afektivni odzivi izraziti tudi pri živalih. Toda človeška bitja so sposobna simbolične in lingvistične komunikacije.

Kaj zmore jezik pri izražanju stališč, ne zmore pa lajež? Za izražanje stališč najbolj relevantne funkcije jezika so po Eiserju (1986: 80): možnost nanašanja na abstrakcije in objekte, ki niso fizično prisotni; možnost negacije in s tem izražanja nestrinjanja ter možnost argumentacije, ki omogoča, da lahko naše vrednotenje zagovarjamo in dojemamo, kakšne so njegove posledice za prepričanja in vedenja. Vse tri funkcije pa so smiselne samo v socialnem kontekstu, ki predpostavlja možnost, da druga oseba interpretira ekspresivno vedenje. Stališča torej ne pomenijo samo afektivnih, kognitivnih in vedenjskih odzivov, temveč tudi obvladovanje komunikativne spretnosti za izražanje subjektivnih izkustev. Da bi razumeli stališča, zato je dovolj, da razumemo procese učenja, temveč moramo razumeti tudi procese komuniciranja. Zaradi tega, ker človeška bitja komunicirajo, je to, kar je individualno, hkrati tudi socialno (Eiser, 1986: 83). Proučevanje socialne komunikacije in interakcij bi moralo biti v temelju socialne kognicije (Augoustinos in Walker, 1996).

Med stališči kot subjektivnim individualnim izkustvom in izražanjem stališč kot objektivno socialno aktivnostjo obstaja torej načelna dialektična opozicija. Eiser (1986: 80) pravi, da pravičnost pri tej dialektiki ni mogoča, ne da bi ignorirali eno ali drugo stran. Ljudje imajo po eni strani subjektivna izkustva, pa če jih izražajo ali ne. Trditve, ki jih ljudje izražajo, pa imajo samosvoj pomen, če v resnici sporočajo subjektivno izkustvo ali pa ne. Stališča so eden izmed kodov za komuniciranje. Upoštevati pa moramo, da imajo ljudje različne lingvistične repertoarje, kar pomeni, da v različnih kontekstih uporabljajo različne tipe gramatičnih in stilističnih konstrukcij.

Družbena pogojenost stališč je pri kognitivistično-behaviorističnih pristopih implicitna in potisnjena v ozadje; konvencionalna pojmovanja obravnavajo stališče kot individualen, vase zaprt, samostojen pogled na nek fragment realnosti. Toda vse več socialno-kognitivnih avtorjev (npr. Augoustinos in Walker, 1996) poudarja, da je izvor stališč po naravi socialen oz. da so stališča pridobljena z izkušnjami, pri čemer izhajajo iz vsakodnevnih interakcij in komunikacij ljudi z drugimi, kar je poudarjal že simbolični interakcionizem. Stališča o nekaterih zadevah so široko razširjena oz. deljena; nekatera stališča pa so idiosinkratična ali omejena. Lahko bi govorili tudi o socialnih vs. individualnih stališčih. Stališča si lahko predstavljamo ne samo kot nek »mišmaš« ali konglomerat različnih stališč v glavah ločenih posameznikov, temveč »čez glave« določene skupine ljudi.

Takemu pojmovanju stališč je blizu sicer pogosto kritizirana (glej npr. Černigoj, 2000) Moscovicijeva teorija socialnih reprezentacij (glej npr. Moscovici, 1984), za katero lahko rečemo, da predstavlja povratek v čas, ko je bila socialna psihologija bolj eksplicitno socialna. Pojem socialna reprezentacija se na prvi pogled zdi koristna

zamenjava relativno statičnih, opisnih in individualističnih pojmov. Moscovici je skušal s svojo teorijo ponovno izpostaviti kolektivno in socialno naravo kognitivnih konstruktov, kot so stališča, prepričanja, vrednote. Socialne reprezentacije so strukturirani sklopi stališč, ki so družbeno razširjena in deljena. Moscovici opozarja, da ne gre zgolj za »stališča« do družbenih objektov. Pojem socialnih reprezentacij ima drugačen epistemološki status kot tradicionalni konstrukt stališč, in sicer status, ki zaobsega socialni, kulturni in kolektivni poudarek. Stališča so torej hkrati del individualnega kognitivnega življenja in socialnega diskurza. Verbalno izražanje stališč je pogosto edino, ki priča o zasebnih izkustvih drugih ljudi; tako izražena stališča pa so odvisna od skupnega sistema reprezentacij, od skupnih predpostavk in od skupnega referenčnega okvirja, ki omogoča interpretacije.

Kognitivni redukcionizem presega tudi socialno-konstrukcionistični diskurzivni in retorični pristopi, ki skušajo deindividualizirati konstrukt stališč in poudariti njegov kolektivni značaj. Ni dovolj, da razumemo stališča znotraj glav(e), potrebno je razumeti, kako se pomeni ustvarjajo in kako se o njih pogaja znotraj neke skupnosti, kajti stališča niso pomembna samo (neodvisno) sama zase, temveč predvsem v odnosu do drugih (v Augoustinos in Walker, 1996). Socialni konstrukcionizem ne vidi v tem, kar ljudje govorijo, manifestacij nekih notranjih, pomembnih stanj, npr. stališč (ali osebnosti); temveč manifestacije diskurzov. Njihov izvor ni v zasebni izkušnji posameznikov, temveč v diskurzivni kulturi, v kateri so ti ljudje umeščeni (Gergen, 1997). Diskurzivna psihologija opozarja, da se ne bi smeli osredotočiti samo na proučevanje notranjih mentalnih procesov, temveč bi morali raziskovati vsakdanji diskurz, ki je neposredno dostopen in ki ne zahteva predpostavk o ozadnih kognitivnih entitetah in procesih (Potter in Wetherell, 1987). Preden se podrobneje posvetimo diskurzivnim in tudi retoričnim pojmovanjem stališč, bomo natančneje pogledali (socialno)kognitivistično-behavioristična pojmovanja.

3. (Socialno)kognitivistično pojmovanje stališč

Ali stališče obstaja kot mentalna struktura ali pa je stališče zgolj konstrukt? Če privzamemo slednji pogled, ali gre sploh za smiselni konstrukt? Augoustinos in Walker (1996: 13) trdita, da je stališče zgolj povzetek, opis, hipotetični konstrukt, ki nam pomaga razumeti svet okrog nas. Pravita, da gre pri stališčih za pregleden opis prikritih vedenj, o katerih sklepamo iz bolj očitnih vedenj. Če se izrazimo v jeziku metodologov: stališče je latentna spremenljivka, ki se je ne da neposredno opazovati, lahko pa o njem sklepamo iz opazovanih reakcij. Po tej razlagi gre pri pojmu stališče samo za pojmovno prikladnost, za konstrukt, ki so si ga izmislili družboslovci zato, ker je prirodno orodje za opisovanje določenega tipa korelacije med dražljaji in odzivi. Dejansko pa odzivanje ljudi nikoli ne bo povsem transparentno razkrilo njihove »psihološke notranjosti« - torej njihovih subjektivnih svetov ali mentalnih procesov.

Po kognitivističnih in behaviorističnih teorijah so stališča kognitivne vsebine ali psihične strukture v glavah posameznikov (neke kolektivitete), pri čemer se ne sprašujejo, ali te kognitivne vsebine odsevajo kolektivno znanje in zavest družbenih skupin, katerim

Ljudje pripadajo. Čeprav ljudje konstruirajo svojo socialno realnost v socialnih interakcijah in komuniciranju, gleda konvencionalna socialna psihologija na stališča kot na fiksno dana.

Kognitivistično pojmovanje stališč predpostavlja tri tipe odzivov oz. tri komponente stališč: kognitivne, afektivne in vedenjske. Kognitivna komponenta vsebuje misli in ideje, ki jih imajo ljudje o objektu stališč; afektivna obsega občutja, čustva, razpoloženja v zvezi s tem objektom, vedenjska⁹ pa očitno delovanje ljudi z ozirom na objekt ali namere za delovanje, ki niso nujno izražene v očitnem vedenju (Eagly in Chaiken, 1993: 10). To pojmovanje odpira več vprašanj in premislekov, relevantnih za pojem in merjenje stališč, katerim se bomo podrobneje posvetili:

- so ti trije termini samo prikladne oznake za tri razrede vrednostnih odzivov, ki jih na empirični osnovi ne bi bilo nujno razdeliti v tri komponente?
- so stališča notranje konsistentne strukture ali pa so konglomerati medsebojno različnih komponent?
- kakšen je odnos med stališči in vedenji?

Pri delitvi stališč na posamezne komponente gre vsekakor za hevristično priročen jezik za razpravljanje o različnih vprašanjih, pomembnih za pojem stališč. Delitev na tri komponente¹⁰ je pojmovno in raziskovalno uporabna, ker imajo te kategorije intuitiven pomen, čeprav v praksi taka delitev ni nujno koristna, izvedljiva ali smiselna. Po mnenju Eaglyjeve in Chaikenove (1993: 666) je delitev na tri komponente povzročila med socialnimi psihologi veliko zmede in brezplodne debate, čeprav je po njunem prepričanju vrednostni pomen teh treh razredov odzivov relevanten za pojem stališč. Avtorici zagovarjata sinergetski vidik, po katerem so različni razredi vrednostnih odzivov v interaktivnih in kooperativnih medsebojnih odnosih. Ponavadi so vse tri vrste odzivov vrednostno konsistentne. Čeprav naj bi večina stališč temeljila na medsebojno odvisnih in povezanih kognitivnih, afektivnih in vedenjskih odzivih, se nekatera stališča lahko zelo nagibajo samo k enemu ali k dvema razredoma odgovorov. Ljudje naj se na splošno ne bi odzivali na objekte stališč s kognitivnimi, afektivnimi in še z vedenjskimi reakcijami. Čeprav imajo morda prepričanja o neki zadevi, nikoli ne zaidejo v določeno vedenje v zvezi z njo oz. ne reagirajo nanjo emocionalno.

Statistični testi opozarjajo, da so kljub pozitivni korelaciji med kognicijo, afektom in vedenjem, ki sledi iz dejstva, da temeljijo vsi trije tipi odgovorov na vrednostni dimenziji, odgovori *znotraj* posamezne kategorije medsebojno tesneje povezani kot odgovori med posameznimi kategorijami. Pogosto teh odgovorov sploh ni možno empirično ločiti v tri razrede, saj so vse tri vrste odgovorov v bistvu manifestacija položaja na skupnem vrednostnem kontinuumu, ki je njihova osnova. Tudi raziskave torej kažejo, da gre le za pomembno pojmovno ogrodje, ki daje psihologom oz. raziskovalcem možnost, da izrazijo dejstvo, da se lahko vrednotenje manifestira skozi odgovore vseh treh tipov. Augoustinos in Walker (1996: 15-16) opozarjata, da je diskrepanca med empirični meritvami treh predpostavljenih komponent istega stališča pri eni osebi ponavadi tako velika, da je bil trikomponentni model že dolgo opuščen. Da gre po vsej verjetnosti za različne komponente, priča tudi pogost razkorak med

verbalno izraženim stališčem in vidnim vedenjem. Če želimo popolnoma opisati stališče, je treba izmeriti vse tri razrede odzivov, ne pa sklepati o stališču samo iz afektivne ali kognitivne komponente (Ajzen, 2001).

Številne debate potekajo tudi okrog vprašanja, ali so stališča oblikovana s kognitivnimi, afektivnimi ali vedenjskimi procesi oz. kako ti procesi oblikujejo stališča¹¹. Po Eaglyjevi in Chaikenovi (1993: 16) so stališča lahko oblikovana primarno ali celo ekskluzivno na osnovi samo enega od omenjenih treh vrst procesov. Različni procesi pri oblikovanju stališč se pojavijo predvsem takrat, ko imajo ljudje neposreden stik z objekti stališč. Najpogosteje se navaja, da pridobimo stališča s kognitivnim učenjem, torej z informacijami o objektu stališča, z neposredno ali posredno izkušnjo oz. na podlagi prepričanj, ki so pridobljena posredno ali neposredno; pa tudi iz afektivnih oz. emocionalnih izkušenj (npr. teoriji klasičnega in operantnega pogojevanja) in na podlagi vedenjskih odzivov (Bemova teorija samo-percepcije, 1972). Stališče lahko torej močneje temelji na kognitivni ali afektivni komponenti. Ajzen (2001) navaja ugotovitev, da se posamezniki razlikujejo po tendenci, da osnujejo svoje stališče na kogniciji ali na afektu; poleg tega naj bi imeli ti dve komponenti različne stopnje pomembnosti za različne objekte stališč.

4. Vpliv stališč na vedenje

Definicija Eaglyjeve in Chaikenove (1993) je ena izmed številnih definicij, ki so vedenje eksplicitno vgradile v svoje pojmovanje stališč. Če je vedenje definirano kot komponenta stališča, je problem domnevnega odnosa med stališčem in vedenjem enostavno odpravljen. S tem pa se oddaljimo od enega najbolj perečih problemov socialne psihologije – ali stališča napovedujejo vedenje? Kako (če sploh) stališča vplivajo na vedenje¹²?

Allport je že leta 1935 dejal, da imajo stališča usmerjevalen in dinamičen vpliv na vedenje – kako lahko potemtakem vedenje definiramo kot del stališča? Četudi stališča nimajo usmerjevalnega vpliva na vedenje, pa so verjetno vsaj predikativna in potencialno učinkovito, čeprav nepopolno napovedujejo vedenje. Tradicionalne empirične metode imajo vsekakor potencial npr. za napovedovanje volilnih rezultatov, števila avtomobilskih nesreč... Splošne vzorce vedenja, ki se ponavlja, se da napovedati (Gergen, 1997).

Toda, ali stališča neposredno vplivajo na to, da oseba deluje na določen način? Kaj pride prej: stališče ali vedenje¹³? Ali če vzamemo analogijo z avtom: ali je stališče kot gorivo in volan ali je kot kompas in brzinomer? Velikost korelacij med stališči in vedenji je polemična zadeva, o kateri se veliko razpravlja. Allportovi tezi o vplivu stališč na vedenje številni avtorji na podlagi empiričnih raziskav, pa tudi logičnega sklepanja ne morejo docela pritrditi. McGuire (1976 v Eagly in Chaiken, 1993: 688) je na primer dejal, da je nizka korelacija med stališči in delovanji eden izmed mnogih škandalov socialne psihologije. Adam (1982: 140) je razkorak med verbalno izraženim stališčem in dejanskim obnašanjem poimenoval »fatalna pomajkljivost« merjenja stališč. Anomalična odkritja različnih raziskav od 30-ih let naprej govorijo o šibkih povezavah med stališči in vedenji.

LaPiere (1934 v Eiser, 1986) je bil eden prvih, ki je sicer z nesofisticirano, a zanimivo raziskavo dokazal, da izražena stališča ljudi o neki zadevi ne ustrezajo nujno vedenju do nje. Ta ameriški sociolog je tri leta potoval s kitajskim parom vzdolž zahodne ameriške obale v obdobju močnih protikitajskih občutij v ZDA in obiskal 250 hotelov in restavracij, v katerih je samo eden lastnik zavrnil postrežbo kitajskemu paru. Šest mesecev kasneje je tem lastnikom poslal vprašalnik in kar 92% tistih, ki so vrnili vprašalnik, je odgovorilo, da ne bi bili pripravljene sprejeti pripadnikov kitajske rase kot gostov, vsi ostali pa, da niso gotovi, da je to odvisno od okoliščin. Njegovo odkritje je desetletja belilo glavo socialnim psihologom, toda postavlja se vprašanje, kaj je LaPiere s pisnimi odgovori sploh meril. Kar je LaPiere meril kot »stališče«, je namreč vsebovalo pripravljenost streči članom kitajske rase v nedoločenem številu, v nedoločenem času in obdobju, ne glede na njihovo družbeno prilagojenost. Dobro oblečen, uglajen, srednjerazredni kitajski par v družbi nekitajskega Američana nedvomno ni ustrezal stereotipu »tipičnega« Kitajca. Lahko rečemo, da gre za eno izmed številnih študij, ki je uporabila relativno specifične indice obnašanja in relativno splošne indice stališč. Slučajno izbranih specifičnih vedenj ne smemo povezovati s splošnimi verbalnimi meritvami stališč (Eiser, 1986).

Raziskovalce je leta 1969 izzval še Wicker (v Eagly and Chaiken, 1993) s svojim člankom, v katerem je na podlagi pregleda 42 (večinoma laboratorijskih) študij o povezavi med stališči in vedenjem trdil, da je le malo dokazov, da imajo ljudje stabilna stališča, ki vplivajo na vedenje oz. da stališča niso močno povezana z vedenjem. Korelacije med stališči in vedenjem v teh študijah so le redko presegle +0.3, v povprečju so bile +0.15, pogosto blizu nič ali celo negativne. Zdi se, da stališča niti ne napovedujejo, kaj šele povzročajo vedenje. V statističnem smislu pojasnijo stališča namreč le do deset odstotkov variance v vedenju. Kakšno uporabno vrednost ima potemtakem ta konstrukt, če ne pomaga pojasniti vedenja?

Eaglyeva in Chaikenova (1993: 156) menita, da je trditev, da stališča ne napovedujejo vedenja, netočen povzetek obstoječih dokazov. Pravita, da obstajajo pogoji, pod katerimi se lahko doseže relativno dobre napovedi, poleg tega pa je potrebno dobro razumevanje psiholoških procesov, ki posredujejo med stališči in vedenjem. Fishbein in Ajzen (1975 v Eagly in Chaiken, 1993) trdita, da pride do (visoke) korelacije med stališči in vedenji, ko so stališča in vedenja kompatibilna oz. korespondenčna. Pogoj za to je, da so definirana na ekvivalentni ravni specifičnosti glede štirih elementov: akcija, tarča oz. cilj, na katerega je usmerjeno vedenje, kontekst, čas. Ajzen (1988) ponuja več razlag, zakaj lahko pričakujemo konsistentnost med stališči in vedenji, med katerimi velja izpostaviti dve, in sicer: 1) konsistentnost¹⁴ naj bi opisovala lastnost načina delovanja človeškega uma in 2) zvišuje našo učinkovitost v svetu. Odnos med stališči in vedenji pa je po njegovem vse prej kot enostaven.

Odnos med stališči in vedenji so skušali pojasniti številni modeli, med njimi tudi Fishbeinov in Ajzenov model utemeljenega delovanja (The Theory of Reasoned Action, 1975) in Ajzenov model načrtovanega vedenja (The Theory of Planned Behaviour, 1988). Oba modela sicer presegata tradicionalno kognitivistično pojmovanje stališča, ker upoštevata npr. normativni¹⁵ in socialni kontekst, toda norme in vrednote družbe

ter kako bo delovanje videti za druge itd. upoštevata zgolj kot spremenljivke, ki so posamezniku zunanje in ki modificirajo njegova osnovna stališča.

Osredotočanje na premoščanje prepada med stališči in vedenji pa lahko prikrije razloge za sam prepad, kot je komentiral Billig (1987 v Sampson, 1991: 181). Obstajajo namreč kulture, npr. Japonska, v katerih konsistentnost med stališči in vedenji ni znak integritete kot v večini zahodnih kultur, temveč znak nezrelosti in nepremišljenosti. Ljudi se spodbuja, naj se ne obnašajo v skladu s svojimi stališči, da se izognejo dajanju vtisa neolikanosti in brezčutnosti (Slugoski in Ginsberg, 1989 v Sampson, 1991). Sampson (1991: 181-2) razlaga, da ima kulturno pogojena konsistentnost med stališči in vedenji prej opraviti z družbenim nadzorom kot pa z osebno integriteto. V zahodni kulturi, kjer se porabi ogromno denarja za vplivanje na potrošniške navade ter na odločitve in vedenje državljanov, je znatna skladnost stališč in vedenj vitalnega pomena.

5. Diskurzivni in retorični pristopi k stališčem

Šele socialno-konstrukcionistični pogledi presekajo s tradicionalnim ločevanjem med realnostjo oz. okoljem dražljajev in kognicijo znotraj posameznikov. Primarni poudarek je na delovanju ljudi in šele sekundarno se proučuje verzije realnosti in kognicije, ki jih ljudje z delovanjem proizvajajo. Pred pojavom diskurzivne socialne psihologije, ki se začne uveljavljati v osemdesetih, je bila široko sprejeta predpostavka, da so »zunanji odgovori« ljudi znaki notranjih procesov in stanj (Harre, 1997: 141). Diskurzivni pristop pa se je odpovedal kognitivistični predpostavki, da odseva diskurz ljudi ozadna stališča ali dispozicije, zato ni več nujno pričakovati ali celo zahtevati, da je diskurz vedno konsistenten in koherenten. Diskurzivni socialni psihologi (npr. Potter, Wetherell, 1987) proučujejo socialne interakcije, še posebej pa jezik udeležencev te interakcije. Na ta način neposredno opazujejo, kar je veljalo za skrito in skrivnostno.

Diskurzivni pristop Potterja in Wetherellove (1987) izziva epistemološki status pojma stališča¹⁶. Avtorja sta stališča temeljito obdelala iz socialno-konstrukcionistične perspektive in postavila pod vprašaj tradicionalni pojem stališč. Imeti stališče po njunem pomeni zavzeti neko *pozicijo v konverzaciji*; vrednotenja ljudi so odvisna od specifičnega konteksta. Teza, da se pomen oblikuje v konverzaciji, je skladna s t.i. tretjo revolucijo v psihologiji, tj. s preobratom od proučevanja notranjih mentalnih reprezentacij do dialoških socialnih praks. Lahko rečemo, da so kognicije *medosebne*, ne pa *intrapersonalne*. Dva ali več subjektov je v interakciji, v kateri se pogajajo o pomenih v svetu, v katerem živijo; pomene ohranjajo in spreminjajo ter v vsakodnevnih razpravah in delovanjih hkrati oblikujejo, ohranjajo in spreminjajo sebe.

Diskurzivni pristop analizira stališča v okviru diskurzivnega delovanja. Gre za posebno obliko diskurza – za retorični diskurz.¹⁷ Retorika se nanaša na diskurz, ki je argumentativen in ki skuša prepričati; osrednji aktivnosti v njem sta kritiziranje in zagovarjanje (Billig, 1997). Stališča po Billigu (1997) še zdaleč niso skrivnostni notranji dogodki, temveč se konstituirajo z zagovarjanjem in kritiziranjem. Izražanje stališča oz. mnenja je le redko samo spontano poročanje o notranjem stanju, zato se diskurzivni in retorični psihologi ukvarjajo tudi z okoliščinami konverzacije. Ker poudarjajo

argumentativne vidike stališč, ne gledajo nanje več kot na individualne vrednostne odzive na nek objekt. Namesto tega so stališča pozicije oz. drže do vprašanj javne polemike. Ponavadi rečemo, da imajo ljudje stališča o spornih zadevah. Izjave o stališčih imajo torej retorični pomen: ko ljudje izražajo svoja stališča oz. mnenja v dialogu, ponavadi navajajo argumente, zagovarjajo lastne poglede in kritizirajo nasprotno (Billig, 1997). Avtor poudarja tudi, da je v ozadju zagovarjanja neke pozicije pogosto psihološka ali ideološka racionalizacija.

Tradicionalna socialna psihologija predpostavlja, da so »stališča« sistematičirane sheme odgovorov. Iz tega sledi, da se bo posameznik z močnejšim stališčem odzival na napovedljiv način, ker ima bolj elaborirano shemo. Vendar pa Billig (1991) poudarja, da je izražanje pogledov v konverzaciji kompleksno. Ljudje se namreč nikoli povsem ne ponavljajo, temveč oblikujejo izraze, ki so vsaj v neki podrobnosti novi. Ljudje, ki imajo močnejše stališče, bodo celo verjetneje pogosteje izražali to stališče, kot tisti s šibkejšim stališčem, in bodo pogosteje v situaciji, ki bo od njih terjala nove dialoške odgovore. V debati se ljudje namreč nenehno prilagajajo trenutnim retoričnim zahtevam (Potter in Wetherell, 1987).

Billig (1991) razločuje med implicitnimi in eksplicitnimi dimenzijami stališč. Eksplicitni argumenti so producirani v teku polemik; implicitne dimenzije, ki so tudi del retorične strukture stališč, pa bodo morda v igri v polemikah v prihodnosti. Trenutno se še ne uporabljajo kot eksplicitni argumenti za zagovarjanje lastne pozicije in kritiziranje nasprotnih, predstavljajo pa potencial za bodoče argumente. Billig (1997: 148) uporabi Baconovo metaforo: implicitni vidiki so semena, ne cvetovi argumentov. Med implicitnimi in eksplicitnimi vidiki pa vseeno ne moremo definirati meje absolutno in rigidno. Po retorični perspektivi se torej »stališčne strukture« ne morejo nikoli docela razviti, kajti čeprav so razvite v danih argumentativnih kontekstih, obstajajo konteksti, v katerih še niso realizirane. Le majhen del potencialnosti stališč se lahko historično realizira; Billig (1997: 148) imenuje implicitne vidike nestrukturiran del stališčne strukture.

Retorična perspektiva podobno kot diskurzivna analiza (Potter in Wetherell, 1987) in teorija socialnih reprezentacij (Moscovici, 1984) ne obravnava stališč niti kot statičnih niti kot kot fiksnih vzorcev odzivanja znotraj posameznika. Vsem trem pristopom je skupna tudi kritičnost do predpostavke, da je za sisteme stališč značilna neka notranja dinamika h konsistentnosti. Izpostaviti velja, da vse tri perspektive zagovarjajo razumevanje stališč v širšem družbenem kontekstu, kar je skladno s prepričanjem nekaterih teoretikov, da bi socialna psihologija morala biti historična znanost. Gergen (1973) je npr. trdil, da bi socialni psihologi morali obravnavati svoje (sodobne) podatke, kot da so zgodovinski. Tudi po Moscoviciju (1984) bi socialna psihologija morala postati »antropološka in historična znanost«.

6. Merjenje stališč

Konstrukt stališč je bil znotraj kognitivne socialne psihologije individualiziran; po skrajni empiricistični poziciji je stališče to, kar merijo lestvice stališč. »Konvencionalne tehnike merjenja stališč so tako učinkovite, da merijo kar koli in hkrati ničesar« (Roiser,

1996). Trdimo lahko, da izhajajo konvencionalne raziskave stališč iz poenostavljenega pojma stališča. Kljub konceptualnim in statističnim nesporazumom je pri merjenju najpogosteje privzeta definicija stališča kot subjektivne vrednostne reakcije. Z namenom, da bi zanesljivo, veljavno¹⁸ in praktično izmerili stališča, so bile razvite številne tehnike oz. metode. Merjenje stališč se je najprej začelo v okviru javnomnenjskih in tržnih raziskav, pri katerih gre ponavadi za merjenje površinskih pogledov oz. odgovorov, ki jih ljudje skonstruirajo v trenutku odgovarjanja (glej npr. Zaller, 1992; Sudman, Bradburn in Schwarz, 1996). Nemalokrat so raziskovalci javnega mnenja izmerili celo »stališča« do neobstoječih zadev. »Raziskovalci javnega mnenja imajo razumljivo največ težav z merjenjem stališč« priznava Uhan (1994: 494 – 495), »čeprav so stališča oz. merjenje stališč osrednji pojem mnenjskih¹⁹ anket«.

Stališč se ne da neposredno opazovati; o njihovem obstoju le sklepamo, in sicer iz vidnih odgovorov, odzivov oz. indikatorjev. Thurstone (v Fishbein, 1997) je leta 1928 v članku z naslovom »Stališča je mogoče meriti« trdil, da je stališče kompleksna zadeva, ki je ne moremo povsem opisati z nekim edinstvenim numeričnim indeksom; vendar pa pravi, da je enako legitimno reči, da merimo stališča, kot da merimo mizo ali človeka. Povsem nasprotno pa Adam (1982: 151) meritvam stališč očita, da je »možnost hitre operacionalizacije in »eksaktnega« merjenja mnoge družboslovce napeljala v analogijo stališča s pojmi iz klasične mehanike, kot so »sila«, »hitrost« ipd.«. Vendar pa je stališče za Thurstonea (1931 v Fishbein, 1997: 78) pomenilo relativno preprost konstrukt, ki se je nanašal na »količino afekta za ali proti objektu«, kasneje pa postalo kompleksen, večdimenzionalni konstrukt. Thurstone je sam poudaril, da indeksa posameznikove naklonjenosti ali nenaklonjenosti do nekega objekta ne smemo povezovati s kakršnim koli vedenjem do tega objekta. Zanimivo je, da so se socialni psihologi dolgo časa ukvarjali zgolj z vprašanjem definicije stališč, namesto da bi prevpraševali povezavo med stališči in vedenji (Fishbein, 1997).

In kako vse se merijo stališča? Najpogosteje se merijo z eksplicitnimi ali implicitnimi vrednostnimi odgovori oz. odzivi – predvsem s kognitivnimi in afektivnimi, redkeje z vedenjskimi. Tudi vedenjske stališčne lestvice bi morali po mnenju nekaterih avtorjev (npr. Eiser, 1986; Gergen in Gergen, 1986) konstruirati tako natančno, kakor se konstruira lestvice pri verbalnem izražanju stališč.

Eksplicitni odzivi so pod zavestnim nadzorom respondenta, implicitnih pa se ne da enostavno nadzorovati. Večina eksplicitnih meritev stališč temelji na neposrednem spraševanju ali pa se o stališčih respondentov sklepa iz izraženih prepričanj o objektu stališč (Ajzen, 2001). Lahko gre za neposredno vrednotenje ali pa za posredno. Med neposredne načine merjenja prišteva Ajzen (2001) merjenje s pomočjo enojnih vprašanj (angl. items), večih vprašanj in semantične diferenciale; med posredne pa Thurstonove ocenjevalne tehnike (1927) in Likertove lestvice (1932). Z uporabo lestvic se doseže večja veljavnost, kajti vsaj delno se upošteva večdimenzionalnost objektov stališč, čeprav ne smemo pozabiti, da predpostavljajo lestvice obstoj notranjih, relativno trajnih kognitivnih entitet. V vzorec se ponavadi zaobjame širok spekter odzivov oz. odgovorov, relevantnih za objekt stališč, nato se pa sklepa na »ozadno« vrednotenje. Ponavadi gre za relativno majhne sklope vprašanj oz. postavk, ki so notranje konsistentni in heterogeni.

V laboratorijskih eksperimentih in v anketah se pogosto uporablja vprašanja, ki dajo neposredne ocene objekta stališč. Ta način ugotavljanja stališč ima številne pomanjkljivosti: je nizko zanesljiv, pogosto gre tudi za omejeno veljavnost takega konstrukta²⁰. Standardizirane in statistične merske metode ne upoštevajo fluidnosti, spremenljivosti, kompleksnosti, nekonsistentnosti, protislovnosti²¹ stališč in odvisnosti stališč od konteksta. Večina metod obravnava stališča kot statična, stabilna, koherentna, zaradi česar dajejo tovrstne metode preveč poenostavljeno sliko stališč.

Stališča so družbena po izvoru, funkcijah in posledicah. Izvirajo iz družbenega življenja, sporočajo pomen, so skupna in imajo družbene posledice, zato je treba pri proučevanju stališč upoštevati tudi družbeni kontekst, vlogo družbenih pravil, komunikacij in kulture (Augoustinos in Walker, 1996: 29). Avtorja pozivata, naj bi se raziskovanje stališč preseglo proučevanje neodvisnega posameznika, čigar kognitivni sistem deluje v družbenem vakuumu, in naj bi se posvetilo tudi družbenim dimenzijam stališč, kar se tiče izvorov, strukture, stabilnosti, funkcij.

Alternativni pristop k proučevanju (»merjenju«) stališč ponuja diskurzivna analiza Potterja in Wetherellove (1987). Avtorja na podlagi lastnih študij intervjujev zanikata obstoj »stališč« kot koherentnih in relativno dolgotrajnih orientacij do neke zadeve ali objekta, ki naj bi povzročali visoko stopnjo koherentnosti in stabilnosti v odgovorih ljudi. Namesto merjenja notranjega kognitivnega sveta predlagata analiziranje diskurzov ljudi, pri čemer pa se diskurza ne sme uporabljati kot poti do entitet ali fenomenov, ki naj bi se »skrivali« za tekstom. Poudarek je na samem diskurzu: kako je ta organiziran in kakšnemu namenu služi. Variabilnost znotraj enega intervjuja lahko enostavno pojasnimo, če upoštevamo npr., da skuša posameznik v različnih točkah intervjuja doseči različne učinke. Namesto pojma stališč predlagata pojem *interpretativnih repertoarjev*, ki jih definirata kot nize metafor, argumentov in terminov, ki jih ljudje nenehno uporabljajo za opisovanje dogodkov in akcij.

Kritiki konvencionalnih metod merjenja stališč (npr. Eiser, 1986; Potter in Wetherell, 1987, Billig, 1991) poudarjajo ravno to njihovo pomajkljivost, da se le redko proučuje načine, na katere ljudje izražajo stališča v običajnih konverzacijah. V skladu s predpostavko o obstoju stališč se za merjenje stališč najpogosteje uporabljajo formalni vprašalniki. Kvantitativne metode izpajo podatke interpretacij in pomenov respondentov: v podatke se vsili pomene in interpretacije raziskovalcev ali »ljudi od zunaj«. Z dražljaji v eksperimentih in s fiksnimi vprašanji v vprašalnikih se vnaprej definira odgovore – ni nobenih metodoloških špranj, skozi katere bi lahko pricurljale na dan konstrukcije in orientacije udeležencev raziskave. Shi-xu (2000) trdi npr. za javnomnenjska glasovanja, da so ta v prvi vrsti znanost postavljanja besed v usta državljanov.

Pri empiričnem raziskovanju se torej pogosto zanemarja, da se stališča in mnenja strukturirajo, razvijajo in reflektirajo šele v toku intervjuja (v Adam, 1982: 174). Vnaprej dane postavke v anketah merijo »depozitarno zavest« (Adam, 1982: 164), ki je institucijsko (pred)organizirana s posredovanjem množičnih medijev in primarne socializacije. Vsakdanja zavest ni zmožna samorefleksije – do te pridemo šele s spodbujanjem in motiviranjem respondentov (Adam, 1982). Zaller (1992) podobno trdi, da so stališča ljudi neoblikovana in protislovna, dokler ne pride do diskusije in posledično do refleksije; s

čimer avtor kritično pretrese Conversovo tezo (1964) o »nestališčih«²². Socialni psihologi bi morali po Billigu (1991) raziskovati eksplicitno izražena stališča tudi z namenom, da najdejo njihove implicitne vidike, ki so morda potencialno pomembni v prihodnjih debatah. Billig predlaga v skladu z diskurzivnim pristopom Potterja in Wetherellove (1987) metodološki premik od vprašalnikov k neposredni analizi diskurza. Diskurzivne študije so namreč pokazale, da izražajo ljudje svoje poglede na veliko kompleksnejši način, kakor predpostavljajo tradicionalne teorije stališč.

Diskurzivni teoretiki so pokazali, da izražajo ljudje v svojih diskurzih kompleksno mešanico pozicij. Ljudje ne izražajo različnih stališč le ob različnih priložnostih, temveč npr. celo v teku enega intervjuja (Potter in Wetherell, 1987). Avtorja pravita, da predstavlja variabilnost najbolj bistveno grožnjo predpostavkam teorij stališč, predvsem predpostavki o stabilni orientaciji do »objekta stališč«. Po njunem prepričanju je variabilnost popolnoma napovedljiva, če gledamo na govor kot na obliko delovanja: ljudje v različnih diskurzivnih kontekstih počnejo različne stvari s svojim govorom. Pri tem je potrebno izpostaviti, da gre pri izražanju stališč za intersubjektivnost, torej se je treba osredotočiti na argumentativne, ne samo na vrednostne vidike stališč. Potter in Wetherellova (1987) opozarjata na še eno pomembno pomajkljivost tradicionalnega merjenja stališč, in sicer na razlikovanje med »objektom misli« in pozicijo na »dimenziji ocene«. Zdi se, da je to ločevanje artifakt, kajti ni nujno, da vsi udeleženci raziskave razumejo besede oz. formulirajo objekt misli na identičen način.

Stališča torej ponavadi proučujemo samo z izpraševanjem posameznikov in iskanjem »konsenza« brez razprave, zelo redko posegamo po množičnih medijih, knjigah, fotografijah, še redkeje pogledamo v institucionalizirane socialne, legalne, religiozne prakse in kodifikacije. Iz predpostavke teorije socialnih reprezentacij, da široko razširjena prepričanja – in s tem veliko stališč – postanejo eksternalizirana in institucionalizirana in ne obstajajo samo v glavah posameznikov, lahko izpeljemo nove ideje tudi za raziskovanje stališč²³. Zato predlagamo širši niz metod za proučevanje stališč, kajti prevelik poudarek na kvantifikaciji je problematičen. Te metode obsegajo kvalitativne raziskave, npr. besedne asociacije, skupinske razgovore, proučevanje tekstov iz različnih virov; proučevanje naravnih, ne samo ad hoc skupin, saj večina komuniciranja in spreminjanja stališč poteka med ljudmi, ki so v medsebojnih interakcijah in odnosih. Skratka, če na stališča ne gledamo le kot na individualne dispozicije za odgovore – ne glede na to, da priznavamo, da temeljijo na kolektivnih reprezentacijah – temveč jih obravnavamo kot ekspresivna dejanja, potem je potrebna uporaba kvalitativnih in naturalističnih metodologij, s katerimi lahko proučujemo: 1) kako se ta ekspresivna dejanja izvajajo in 2) družbene kontekste, v katerih se to dogaja.

7. Zaključne misli

Kognitivni in vedenjski pristopi v socialni psihologiji so izhajali iz predpostavke, da lahko socialni psihologi odkrijejo naravnim zakonom podobne povezave med posameznikovimi psihičnimi stanji in delovanji, socialno-konstruktionistični diskurzivni in retorični pristopi pa so dualizem med stališči, prepričanja, motivi, emocijami ipd. v

glavah ljudi in dejanskim vedenjem presegli s poudarjanjem, da ljudje po naravi delujejo v družbenem kontekstu in v okviru odnosov. Razlike med socialnopsihološkimi pojmi se zrcalijo v konceptualiziranju in operacionalizaciji enega izmed zelo razširjenih in tudi uporabnih pojmov socialne psihologije, tj. stališč. Kognitivno-vedenjski pristopi predpostavljajo, da so stališča locirana v glavah posameznikov; teoretski opisi stališč so operacionalni definirani v okviru empiričnih meritev. Človeška psihološka stanja pa imajo tako socialne, kakor tudi psihološke dimenzije, in zato imajo tudi socialne in hkrati psihološke razlage (Greenwood, 1991).

Omejitev operacionalističnih definicij ter kvantitativnih in tudi večih kvalitativnih metod merjenja stališč je v tem, da ne pomagajo proučevati interaktivnih in dinamičnih vidikov stališč – kako stališča nastajajo v vsakodnevnih komunikacijah, kako se (pre)oblikujejo in spreminjajo v vsakdanjem diskurzu in v družbeno-zgodovinskih okoliščinah. Prednost multimetodološkega pristopa je upoštevanje večplastnosti konstrukta stališč oz. kompleksnosti tega fenomena. Preseganje mainstreamovskega metodološkega fast-fooda nam omogoča bolj reflektirane meritve. Pri tem se ni treba odpovedati pojmu stališč, saj gre za uporaben tehnicističen konstrukt, ki pa funkcionira prej kot meritvena tehnika, kot pa dejstvo samo po sebi.

Dekonstrukcionistično držo diskurzivnih in retoričnih pristopov, ki zanikajo pojem stališč, lahko razumemo v prvi vrsti kot drastično opozarjanje na manke kognitivistično-behavioralne paradigme. Vendar pa celo diskurzivni psihologi (Potter in Wetherell, 1987) sami pravijo, da se bo merjenje stališč obdržalo, zato ker postaja bolj subtilno in bolj občutljivo na različna človeška delovanja. Socialno-konstrukcionistični pristopi pa vendarle zanikajo pojem stališča kot trajnega, ozadnega stanja, ki se izraža v govoru in delovanju. Po moje pri opredeljevanju in merjenju stališč ne moremo povsem zanikati zasebne mentalne aktivnosti, čeprav je vprašljiva predpostavka o »notranjih« kognitivnih stanjih; vendar pa je potrebno poudarjati tudi pomen posameznikove umeščenosti v diskurz/e. Kot je dejal Vygotsky (1962 v Harre, 1997), ni na področju zasebne kognicije ničesar, kar ni bilo najprej v sferi javne konverzacije.

Opombe

1. S pojmom stališč se je v slovenskem prostoru največ ukvarjala dr. Mirjana Ule. Njeni poglavji o stališčih v učbeniku *Temelji socialne psihologije* (1997) ter v *Psihologiji tržnega komuniciranja* (1996) nudita osnovni pregled in hkrati napeljujeta na nadaljnje razmišljanje o tem socialnopsihološkem konstruktju.
2. V članku pogosteje uporabljamo besedo vedenje kakor besedo obnašanje (angl. behaviour); gre pa za celoto dejanj, ki izražajo, kažejo razpoloženje, odnos nekoga do ljudi, okolja.
3. Moscovici, 1984
4. Teoretska in empirična dognanja čikaške šole so utemeljila kvalitativni pristop pri proučevanju družbenih pojavov in socialnih problemov (Adam, 1982: 167).
5. Darwin je pojmu stališča posvetil pozornost že leta 1872. Definiral ga je kot motorični pojem oz. kot fizični izraz emocij. Za zgodnje psihologe je pomenilo stališče emocijo ali misel z motorično (vedenjsko) komponento (Eagly in Chaiken, 1993).

6. Večina teoretikov je mnenja, da so stališča naučena, toda McGuire (1985 v Eagly and Chaiken, 1993: 3) opozarja, da lahko stališča vsaj delno izvirajo iz genetskih virov oz. da imajo biološke osnovo, kar so potrdile tudi nekatere študije (npr. raziskave sociobiologov). Z genetskim vplivom na stališča se je precej ukvarjal Tesser (1993), ki ugotavlja relativno visoke koeficiente dednosti za nekatera stališča, čeprav opozarja, da je genetski vpliv ni neposreden, temveč da gre za kompleksne interakcije med biološkimi tendencami in družbenokulturnimi dejavniki.
7. Tripartitni hierarhični model stališč, imenovan tudi »ABC« model stališč je originalno delo avtorjev Hovlanda in Rosenberga (1960 v Ajzen, 1988), po katerih so stališča predispozicije za odzivanje na nekatere razrede dražljajev, ki označujejo nek objekt stališč, z določenimi razredi odgovorov (afektivnimi, kognitivnimi in vedenjskimi ali konativnimi).
8. Pojem afekt se pogosto uporablja v enakem pomenu kot pojem vrednotenje, vendar pa je zaradi vedno večjega števila raziskav na temo afekta in emocij pojem afekt ustrežnejše pojmovno ločiti od pojma vrednotenje ter ga uporabljati v pomenu enega tipa odzivanja, s katerim ljudje izražajo svoje vrednotenje. Afekt se nanaša na občutja in emocije, ki jih ljudje doživljajo v zvezi z objekti stališč, lahko je pozitiven ali negativen. Afekt je generičen termin za številne motivacijske in emocionalne konstrukte in mehanizme, ki jih ne moremo jasno umestiti znotraj področja kognicije. S tem pojmom označujemo splošna razpoloženja (npr. sreča, žalost) in specifične emocije (npr. jeza, strah), torej stanja, ki vsebujejo stopnje valence in tudi vznemirjenja.
9. Vedenjsko komponento je najbolj težavno formulirati. Še najbolj bi jo bilo morda poimenovati namenska oz. intencionalna komponenta. V preteklosti se je imenovala konativna komponenta, vendar je »konativno« termin, ki se danes redko uporablja; nanaša se pa na izvrševanje volje oz. na prizadevanje po doseganju nečesa.
10. Tripartitni definiciji stališč lahko najdemo vzporednico celo v eni izmed definicij socialnih reprezentacij – konstrukta, ki skuša upoštevati specifične družbene značilnosti objektov, ki konstituirajo lokalne svetove (Moscovici, 1974 v Gaskell, 2001): »socialna reprezentacija je sistem *vrednot, idej in ravnanj* (angl. practices)«.
11. Pri pojasnjevanju, kateri psihološki mehanizmi so v »ozadju« stališč, se pogosto izhaja iz kognitivnih psiholoških modelov asociativnih omrežij, spominskih mehanizmov, shem, skript, kognitivnih struktur, mentalnih reprezentacij. O stališču se npr. govori kot o rezultatu procesov kategorizacije, pri katerih dobi entiteta določen vrednostni pomen (Eagly in Chaiken, 1993: 7).
12. Pri pojmovanju vedenja bomo zaradi redukcije kompleksnosti problematike zanemarili verbalno vedenje v smislu moči besed oz. uporabe jezika.
13. Dokaz, da stališča vodijo k obnašanju, je bil pogosto šibek; dokaz, da stališča sledijo obnašanju, je precej močnejši (Augoustinos in Walker, 1996: 21). Predpostavka, da ljudje sklepajo o svojih stališčih na podlagi svojega vedenja, je osnova Bemove teorije samopercepcije (1965).
14. Stališča sama ter konsistentnost med stališči in vedenji prispevajo tudi k stabilnemu občutku identitete in osebne koherentnosti (Manstead, 1997: 241-2).
15. Vprašanje, katero izražanje stališč je zgolj normativno, katero pa »pristno«, je težko za razrešiti.
16. Avtorja sta stališča poimenovala celo kot splošni afunkcionalni dekontekstualni princip (Potter in Wetherell, 1987: 54).
17. Retorični pristop k socialni psihologiji izpostavlja pomen argumentacije v družbenem življenju in išče povezavo med razpravljanjem in razmišljanjem (Billig, 1991).
18. Z zanesljivostjo in veljavnostjo merjenja kot razsežnostma kvalitetnega merjenja se natančneje ukvarjajo Ferligoj, Leskošek in Kogovšek (1995: 8), ki pravijo, da gre za »osnovna pogoja,

ki naj zagotovita objektivnejše raziskovanje (...) Če merska napak a ni slučajna, imamo opravka s problemom veljavnosti. To pomeni, da na izmerjeno vrednost sistematično vplivajo tudi neke drug espremenljivke, na katere uporabljen postopek ni občutljiv.«

19. Uhan (1994: 495) razume »mnenje« kot verbalni izraz stališča.
20. Potencialno problematično je tudi, da temelji večina do sedaj omenjenih meritev stališč na samoporočanju o prepričanjih, občutjih in vedenjih, kjer se lahko ljudje izogibajo odgovarjanju na vprašanja ali popačijo svoje odgovore iz različnih razlogov, npr. da zaščitijo svojo zasebnost, da se izognejo socialnemu neodobravanju ipd. Zaradi tega je ogrožena veljavnost rezultatov (Ajzen, 2001). Ena možnost izogibanja pristranskim odgovorom je prikrivanje namena raziskave (npr. z uporabo projektivnih tehnik), bolj učinkovito pa je opazovanje vrednostnih odgovorov, nad katerimi imajo respondenti malo ali nič nadzora. Kot indikatorji vrednotenja lahko služijo fiziološki in drugi telesni odzivi, npr. razdalja pri sedenju, kontakt z očmi, telesna drža, izrazi na obrazu (obrazni elektromiogram), galvanski kožni odziv, širjenje ali krčenje zenice, zakasnitev pri odgovarjanju. Vse te tehnike pa kažejo relativno nizko zanesljivost in vprašljivo veljavnost (Ajzen, 2001).
21. Če nekdo pri enem vprašanju obkroži dve nasprotujoči modaliteti, se tak odgovor samoumevno izloči iz nadaljnje obdelave.
22. Converse (1963) je tezo o nestališčih postavil na podlagi zaporednih javnomnenjskih glasovanj oz. t. i. belo-črnega modela. Konsistentnost v odgovarjanju na logično oz. ideološko povezane trditve je označil kot znak »pravih« mnenj. Nekonsistentnost v odgovorih pa je razložil z »nestališči« oz. psevdo-mnenji, ne pa npr. s protislovnimi elementi v mnenju posameznika. Po njegovih ugotovitvah kar 80% ljudi nima mnenja o pomembnih tekočih vprašanjih, kar je kritičnega pomena za reprezentativni demokratični sistem.
23. Moscovici (1973 v Gaskell, 2001) zagovarja *laissez-faire* pristop k metodologiji socialnih reprezentacij: empirične metode naj segajo od eksperimentalnih in kvantitativnih do etnografskih.

Literatura

- Adam, Frane (1982): Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji. *ČKZ*, 53-54, str. 132-245.
- Ajzen, Icek (1988): *Attitudes, Personality, and Behavior*. Buckingham: Open University Press.
- Ajzen, Icek (2001): *Attitude Assessment* (www.annualreports.com)
- Augoustinos, Martha; Walker, Iain (1996): *Social Cognition*. London: Sage Publications.
- Billig, Michael (1991): *Ideology and Opinions. Studies in Rhetorical Psychology*. London: Sage Publications.
- Billig, Michael (1997): Discursive, Rhetorical and Ideological Messages. V: McGarty, Craig in Haslam, Alexander (ur.) (1997): *The Message of Social Psychology*. Cambridge: Blackwell Publishers, str. 36-53.
- Converse, Philip E. (1970/1963): Attitudes and Non-attitudes: Continuation of a Dialogue. V: E. R. Tufté (ur.) *The Quantitative Analysis of Social Problems*. Reading, MA: Addison-Wesley, str. 168-189.
- Černigoj, Matej (2000): Predstavitev in kritika teorije socialnih predstav. *Psihološka obzorja*, 9, 1, str. 23-38.
- Eagly, Alice H.; Chaiken, Shelly (1993): *The Psychology of Attitudes*. Forth Worth idr.: Harcourt Brace College Publishers.

- Eiser, Richard. J (1986): *Social Psychology*. Cambridge: University Press.
- Ferligoj, Anuška; Leskošek Karmen; Kogovšek Tina (1995): *Zanesljivost in veljavnost merjenja*. Ljubljana: FDV.
- Fishbein, Martin (1997): Predicting, Understanding and Changing Socially Relevant Behaviours: Lessons Learned. V: McGarty, Craig in Haslam, Alexander (ur.) (1997): *The Message of Social Psychology*. Cambridge: Blackwell Publishers, str. 77-91.
- Gaskell, George (2001): Attitudes, Social Representations and Beyond. V: Deaux, Kay; Philogene, Gina (2001) (ur.) *Representations of the Social*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Gergen, Kenneth J. (1973): Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, str. 309-320.
- Gergen, Kenneth J. (1997): Social Psychology as Social Construction: The Emerging Vision. V: McGarty, Craig in Haslam, Alexander (ur.) (1997): *The Message of Social Psychology*. Cambridge: Blackwell Publishers, str. 113-128.
- Gergen, Kenneth J.; Gergen, Mary (1986): *Social Psychology*. New York: Springer Verlag.
- Greenwood, John D. (1991): *Relation&Representations. An introduction to the philosophy of social psychological science*. London: Routledge.
- Harre, Rom (1997): Social Life as Rule-governed Patterns of Joint Action. V: McGarty, Craig in Haslam, Alexander (ur.) (1997): *The Message of Social Psychology*. Cambridge: Blackwell Publishers, str. 129-145.
- Manstead, Antony S. R. (1997): Situations, Belongingness, Attitudes, and Culture: Four Lessons Learned from Social Psychology. V: McGarty, Craig in Haslam, Alexander (ur.) (1997): *The Message of Social Psychology*. Cambridge: Blackwell Publishers, str. 238-251.
- Moscovici, Serge (1984): The Phenomenon of Social Representations. V: Farr, R. M.; Moscovici, S. (ur.) (1984): *Social Representations*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Petty, Richard E.; Cacioppo, John T. (1996, 1981): *Attitudes and Persuasion*. Oxford: Westview.
- Potter, Jonathan; Wetherell, Margaret: *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage Publications.
- Roiser, Martin (1996): Consensus, Attitudes and Guttman Scales. *Papers on Social Representations*. Electronic Version, vol. 5, str. 11-67.
- Sampson, Edward E. (1991): *Social worlds, personal lives: an introduction to social psychology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Shi-xu (2000): Opinion Discourse: Investigating the Paradoxical Nature of the Text and Talk of Opinions. *Research on Language & Social Interaction*, 33, 3, 263-291.
- Sudman, Seymour; Bradburn, Norman M.; Schwarz, Norbert (1996): *Thinking about answers. The application of cognitive processes to survey methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Uhan, Samo (1994): Respondenti in stališča. *Teorija in praksa*, 31, 5-6, str. 494 – 503.
- Ule, Mirjana (1997): *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule, Mirjana; Kline Miro (1996): *Psihologija tržnega komuniciranja*. Ljubljana: FDV.
- Wetherell, Margaret (1998): Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post-structuralism in dialogue. *Discourse & Society*, 9, 3, str. 387-413.
- Zaller, John (1992): *The nature and origin of mass opinion*. New York: Cambridge University Press.

Avtoričin naslov:

Metka Kuhar, asist.,
Oddelek za sociologijo
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
p.p. 2547, 1000 Ljubljana
e-mail: metka.kuhar@uni-lj.si

*Rokopis prejet februarja 2002, revidirana verzija,
dokončno sprejeta za objavo, aprila 2002.
Po mnenju uredništva je članek uvrščen v kategorijo:
izvirni znanstveni članek (s kvalitativno argumentacijo).*